

REGIVÄRSI STEREOTÜÜPIAST

U. K o l k

Rahvaluule stereotüüpia on tänapäeva folkloristikas üldtuntud ja mitmeti uuritud nähtus. Mida enam on lähenetud liikide täpsele tüpoloogiale, mida rohkem on süvenetud rahvaluuletraditsiooni põhjalikku, igakülgsetesse tundmaõppimisse, seda enam on esile toodud stereotüüpia kui suulisele loomingle omase kategooria rohkeid ja mitmekesiseid avaldusvorme, seda rohkem on stereotüüpiat arvestatud ka rahvaluuleteoorias. On järjest enam selgunud tema kõikehaaravus, universaalsus kõigi rahvaluule liikide paljudes avaldumisvormides ning esmajärguline tähtsus igas vähegi põhjalikumas tüpoloogilises uurimistöös. Rahvaluuleteose tüübi omapära määramine on mõeldamatu tüübi piires esinevat stereotüüpiat tundmata. Üha enam on folkloristikas asutud stereotüüpiat sisuliselt interpreteerima loominguilise nähtusena, erinevalt varesemaist folkloristikakäsitlustest, mille järgi selles nähti lauluaineste segamist, defekte või mehaaniliselt rakendatavaid mnemoonilisi pidepunkte. Tänapäeval on ilmselt kõigi nende rahvaste folklooris, mida on tüpoloogiliselt põhjalikumalt uuritud, leitud ka stereotüüpia olulisi avaldusvorme.

Meenutagem siin piirjooni meie naabermaade folkloristikast. Soome rahvalaulude stereotüüpia mõnedest olulistest vormidest on esimesena ulatuslikuma ülevaate andnud juba O. Relander 1894. a. (25). Geograafilis-ajaloolise koolkonna peaesindajate poolt kaua alahinnatud, saab stereotüüpia, sedamööda kuidas areneb kriitika sellele koolkonnale A. R. Niemi (21), E. N. Setälä (30), V. Salmise (27) jt. poolt, üha enam positiivse tähelepanu osaliseks. Uuemas soome folkloristikas on stereotüüpiakäsitlus saanud ulatuslikuks uurimissuunaks, selle metoodilisele tähtsusele on ilmekalt osutanud M. Kuusi (31, 24 jj.). Stereotüüpeid väljendeid märkivate nimetuste

rohkus ("pilt", "mudel", "kliše" jt.) viitab konkreetsete vormide mitmekesisusele, aga ka terminoloogilise piiritlemise raskustele. On kirjutatud spetsiifilisi uurimusi rahvaluule eri liikide stereotüüpiast (20; 7).

Vene folkloristikas, kus rahvaluule esitaja loovale osale traditsiooni kujundamisel on suuremat tähelepanu pööradud juba möödunud sajandil, on stereotüüpiat tutvustanud ja selle tähtsust rõhutanud juba A. Hilferding (39, 57). Nõukogude vene folkloristidest on böliinade põhjalik uurija A. Astahhova lähemalt näidanud stereotüüpia suurt tähtsust laulikuisiksuste omapära piiritlemisel (36, 73 jj.), M. Štokmar on osutanud stereotüüpia temaatilisele laiahaardelisusele ja vormilisele mitmekesisusele (43, 177 jj.). V. Tšitšerov (42) ja V. Anikin (35) on toonud esile stereotüüpia osa variaabluse avamisel, ka on nad selgitanud stereotüüpia suurt tähtsust folkloori kui kollektiivse loomingu ja selle rahvaliku ideelisuse nägemisel. Stereotüüpia mitmetel aspektidel rahvaluule võrdleva uurimise metodoloogias on peatunud B. Putilov (40). On kirjutatud silmapaistvaid eriuurimusi böliinade stereotüüpiast (41).

Ka eesti regivärsi stereotüüpia silmatorkavamad avaldused on ammu tuntud. Kes ei teaks, et meie rahvalauludes ringleb hulk värssse, mis võivad esineda väga mitmesugustes lauludes, nagu näiteks stereotüüpsed laulude algusvärssid Kui ma hakkam laulemaie või Läksin metsa hommikulla, üttevärssid Veli, hella vellekene või Emakene, emnekene, siirdevärssid Mina kuulsin, vaetu kostsin või Ütlen uuest ümber jälle jt.? Seesuguste värsside esinemust on nentinud juba Kreutzwald (12, 111). Kui käesoleval sajandil hakkasid ilmuma täielikumad rahvalaulude valimikud, sai enesestmõistetavaks ka seesuguste värsside tutvustamine (1, 171; 26, 27). Teiseks tuntumaks stereotüüpiavormiks sai väljaannete kaudu metafoorne või metonüümiline sõnaühend, nagu kardavanik või linikepa (1, 171), sinipõll või ubasuu (26, 26).

Geograafilis-ajaloolise koolkonna valitsevad mõjud eesti folkloristikas käesoleva sajandi algupoolel ei soodustanud stereotüüpia lähemat uurimist. Alles uuemas eesti folkloristikas on see kujunenud aktuaalseks probleemiks. Korduvalt on stereotüüpia uurimise teoreetilist ja praktiilist tähtsust rõhutanud E. Laugaste. Ta on osutanud stereotüüpia

universaalsusele: sama stereotüüpi võib esineda rahvaluule mitmetes liikides (14, 67), ta on analüüsinud ka stereotüüpi kujunemise kaugeleulatuvaid psühholoogilisi eeldusi ja põhjusi (16, 29). Variaabluse uurimisel jõudis käesolevate ridade autor folkloristikas varem kirjeldamata kahe stereotüüpsete sõnaühendite vormi - alliteratsiooni- ja paral-lelismivormeli - piiritlemisele (9). Nende vormelite esi-letoomine on hiljem vajalikuks osutunud rahvalaulikute loo-mingulise omapära lähemal analüüsimisel teistelgi uurijatel (Kõiva, 13). Ü. Tedre on lähemalt käsitlenud stereotüüpsust Karksi rahvalauludes, esitades huvitavat statistikat vorme-lite osast rahvalauludes (32). V. Pino on ühe laulurühma tü-poloogiliste suhete selgitamisel näidanud stereotüüpsete mo-tiivide ja värsirühmade suurt tähendust mõne teema välja-arendamisel laulikute poolt (24). Rohkesti metafoorseid ja metonüümilisi sõnaühendeid on välja selgitanud J. Peegel (23).

Stereotüüpiale on niisiis rahvaluuleteoorias antud vää-riline koht, mitmed detailsed regivärsiuurimused on seda hu-vitavat nähtust sügavuti avanud. Näib siiski, et terve rea oluliste probleemide uurimisel rahvalaulu alal on ülimalt vajalik stereotüüpi olemuse ja avaldusvormide senisest täie-likum tundmine. Eelkõige kentib see regivärsi tüpologia väljaarendamise suhtes. Vähegi mahukama materjali juures põrkab iga uurija kokku raskesti lahendatavate küsimustega juba rahvalaulutüüpide määramisel. Lüüriline rahvalaul on niivõrd improvisatsioonimahukas, variantide erinevus selles niivõrd suur, et juba sisult lähedaste variantide koondami-ne eri tüüpidesse on sageli raske. Kontaminatsioonide ja in-terpolatsioonide rohkuse kõrval, mis variantide mitmekesisust suurendavad, osutub mõnigi kord keerukaks juba üksikvärsi tüpoloogiline tabamine tema suure variaabluse tõttu. Tüpo-loogilises korraldustöös "Vana Kandle" teoksilolevate köi-dete koostamisel on ilmnenu, et mõnikord tuleb tüüp määra-ta üheainsa tüübikindla värsi alusel lauluvariandis. Koik see kõneleb stereotüüpi kandvast tähendusest regivärsi struk-tuuris, tema suurest mõjujõust ja paljudest avaldumisvormi-dest. Laiahaardelise, ideaalsoovina kõlava ammendava üle-vaateta stereotüüpiast on täpne tüpologia mõeldamatu. Tü-pologia täpsustamise vajalikuks eelduseks on stereotüüpi registrite koostamine; seejuures ei saa piirduda motiivi ega

värsigagi - lüüriline regivärs on nii suures ulatuses sõnasõnaliselt varieeruv, iga variant selles sõnahaaval kokku sulatatud, et kõige tõhusamaks tuleb pidada üksiksõnale põhinevat registrit.

Ulatuslikuma ülevaataeta stereotüüpiast, selle nomenklatuurist ei saa põhjalikult uurida ka rahvalaulude loomingu-
list külge, traditsiooni ja improviseerimise suhet, rahvalaulikute isikupärasest loovat osa traditsioonis. Eriti ilmne on see setu improviseerimise puhul. Paljud on hämmastunud, kohtudes setu laulunaiste tänapäevalgi jõuliselt avalduva ja seletamatuna näiva suure improviseerimisvõimega: laulikud võivad lühikese ettevalmistusaja järel või kohe-
seltki esitada regivärsse mistahes teemal. Improviseerimise tüpoloogiline analüüs näitab, et nendes on väga palju, sa-
geli otse värs-värsilt kasutatud stereotüüpiavaramut. On laule, mida on võimatu määrata mingisse tüüpi, kuid peaaegu kõik selle värsid või värsühendid esinevad mõnes traditsioonis tüübis.

Stereotüüpia tundmisel on kindel koht ka laulutraditsiooni lokaalse stiili piiritlemisel, tüübimonograafiates laulude leviku jälgimisel. Mõnegi lauluvariandi mõttelise sisu tabamiseks võib olla oluline stereotüüpia tundmine.

Eelõeldut saab kinnitada näidetega. Alustagem tüpoloogiast.

Laulu "Kasvatus asjata" Karksi variandis on värsid

Mis said abi sa minusta
või said kasu kasvatemest?
Tugi neile, kes es tunne,
abi neile, kes es astu,
tugi neile toomikile,
abi Arju saarikile (34, 70).

Paistu laulik on laulnud tüübis "Memme vaev":

Mõtlid sa toe tulevat,
mõtlid abi astuvada -
tugi sai neile, kes ei tunne,
abi neile, kes es astu (EÜS III 473 (127)).

Sama laulik on pulmalaulu "Kohus koju minna" arendanud järgmiselt:

Kodu teil oodav oksukeise,
vaatave valmukeise,
piitsuv piimä linnukeise -
kas tuleb tugi tubaje,
astub või äbi majasse (E St K 10, 322 (109)).

Kuusalu laulus "Sulasel mehel":

Sulastani, sulgedani,
päivälisä, pärgädäni,
juob sie kortsis kuusi tundi,
vietäb aiga viisi tundi,
tuleb sie kortsista kuoje -
tuleb kui tugi tubaje,
astub kui äbi majasse (33, 245).

Kõigis näitel esineb värspaar, mis põhineb paralleelismile tugi - abi. See on ilmselt ühest laulutüübist laenatud teistesse. Millisest? Kui uskuda väidet, et "Kasvatus asjata" on kogu läänemeresoome tüürika vanimaid tüüpe (31, 183), on ta tüübikindel vaid selles laulus. Rahvalaulu loominguilisest küljest lähtudes on seesugusest päritolu fikseerimisest ehk olulisem selle värspääri kui stereotüübi arvestamine. Näidetest peaks ilmnema selle stereotüübi üsna suur sisulistemaaatiline kandvus, aga ka laulikute leidlikkus laulude sõnastamisel stereotüüpide kaudu. "Memme vaev" ongi sageli kontamineerunud lauluga "Kasvatus asjata" ja värspääri tähendus selle ülekanega ei muutu, kuid meenutus pulmalistele, et neil on aeg lahkuda, sest kodus ehk oodatakse äbi ja tuge, samuti sulasest mehe kui äbi ja toe käitumise kiitmine viivad värspääri hoopis uude konteksti. Tugi - abi on saanud ehituskiviks, klišeeks või mudeliks, mis sisuliselt sobib mitmetesse lauludesse kindla, usaldatava, vastutava, hea, äbi-valmis jms. inimese märkimiseks, vormiliselt aga on valmis raamiks vastavate värsside improviseerival sõnastamisel.

Eritledes lähemalt selle stereotüüpsi värspääri vormi, võime märgata, et see on kindla tuuma saanud alliteratsioonivormelite tugi - tulema ning abi - astuma ja paralleelismivormeli tugi - abi liitumisest. Igaüht neist vormelitest võis laulik taas omaette, mingis muus laulus kasutada (vormeliks kujundada); Karksi laulik ongi paralleelismivormelit veel oma-

ette kasutanud, nagu nähtub näite kahest viimasest värsist.

Analoogilisi näiteid stereotüüpia esinemisest võiks tuua hulgaliselt. Näidete arvukus, nende sisulis-temaatiline pifritult lai haardeulatus ning osatähtsus regivärsilise rahvalaulu variaabluses ja tüpoloogias on käesoleva kirjutise autorit üha enam sundinud arvama, et esmajärgulise tähtsusega uurimisülesandeks on värsisisesse stereotüüpia ulatuslik registreerimine, eelkõige alliteratsioon- ja parallelismivormelite tabamine ja nende esinemiseoste uurimine. Just nendel stereotüüpiavormidel näib olevat eriti kandev osa kogu regivärsitraditsiooni tüpoloogilises struktuuris. Seejuures on ilmne, et iga niisuguse vormeli üksiksonaline komponent omab suurel määral iseseisvatki tähendust, võimaldades vormeleid varieerida, liita, improvisatsioonivajaduste kohaselt laulude üht või teist lüli paika panna. Iga vormeli kasutatavuse määr peitub tema sisulises ja vormilises omapäras: mida laiahaardelisem, universaalsem, kasutamisevõimalusi sisaldavam see (või selle komponent) oma sisulisa-temaatiliselt tähenduselt on, seda rohkem seda ka rakendatakse. Alliteratsioonivormelil kuu - kumer on palju kitsam esinemissfäär kui parallelismivormelil meel - süda või alliteratsioonivormelil must - muld. Kaht viimast on võimalik siduda väga mitmesuguste assotsiatsioonidega, mõtてarenduste ja tähendustega. Järgnegu selle illustreerimiseks väike ekskursus viimase vormeli valdusalale ja selle naabrusse.

Kes ei tunneks rahvalaulu "Laula, laula, suukene!"? Selles leiduvad ilmekad värsid

Küll saad siiski olla vaid,
kui saad alla musta mulla,
valge laudade vahele,
kena kirstu keske'elle! (17, 21)

Hoopis teises ühenduses leiame sõnapaari must muld Kuu-salu laulus "Weiü lähëb põllumehele":

Küll menen künnümihele -
künnü mies sie kündäb palju,
kündäb palju, külväb palju,
iestäb, äästäb palju,
kierdäb palju musta mulda (33, 166).

Setu laulus "Võta mulle naisekene!" annab analoogilise
künnimehe-iseloomuatused noormees:

Kui mulle võtat naas'ekeee,
kaet kalli kaasakese,
võtat naas'e naarulise,
kaasa kaala arvulise,
naidat neiu noorekese, -
aõa läh nurme kündemähe,
armsast atra kandemahe,
musta mulda pöörämähe (29, 80).

Setu hällilaulus:

Ts'u ts'u, l'u l'u,
jala musta mulla poolõ,
vii iks last Verska poolõ,
kizo laat kerigo poolõ (29, 97).

Setu variandis laulust "Laula, laula, suukene!":

Kasvi nõ haina havva pääle,
musta lilli mulla pääle (29, 16).

Anne Vabarna improvisatsioonis:

SÜä om mul must kui muld,
miil rassõ kui raud (RKM II 173, 390).

Must võib olla ka mitme teise alliteratsioonivormeli
komponendiks. Paljudes lauludes esineb sõnapaar muu - must.
See esineb juba 17. sajandist pärinevas piksepalves:

Toucko mujo musta pilwe suhre Soh, korken Kondo, laja
Lahne pähle. (15, 43)

Karksi laulus "Ema arm":

Jätsit mu vara vaeseesse,
enneaegu armetusse,
enne muida mustasse (34, 47).

Kuusalu laulus "Noorik lahkub isakodunt":

Siiep aina jääd selle paiga,
asemeni annad muile,
muile mustile sigujalle,
pugalulle porsastelle,
laukiotsa lammastelle (33, 246).

Kuusalu karjaõlaulus:

SÜÖ, süö, meie karja,
süö, meie kirju karja -
juosku muie musta karja (33, 296).

Sama kihelkonna laulus "Varajane vaeslaps":

Enne koitu korp on väljäs,
enne muida mustalindu,
enne päivä pääsükäne (33, 330).

Kuusalu laulus "Vihmailid" on pilt mustadest vihma-
pilvedest:

Tinakarvased tibavad,
vasekarvased valavad,
hobekarvased huerutavad,
mustad muidu hirmutavad (33, 270).

Ka meri võib paista mustana. See tähelepanek kannab ste-
reotüüpi must meri. Kuusalu laulik sõnastab tüübi "Uppunud
vend" värsse:

Vesi vottis multa venna,
meri musta meeliteli (33, 274).

Setu laulik rakendab selle merepildi sootuks teistsu-
guses kontekstis. Laulus, millele J. Hurt on pannud peal-
kirjaks "Laulik liidab laulusid", uhkustab laulja, et teda
ei jõua keegi ohjeldada:

Ega ei jõvva keäki keeldä,
keä keeldä, kinni pitä,
tulgu tuli keelämä,
meri musta meelitäma (29, 33).

Musta kõrvale on alliteratsioon tõmmanud ka mur. Lau-
lus "Haned kadunud" (Kuusalu) on värsid

Ain mina haned arule,
kirjud kieridin kesale,
varvasjalad vainijule,
mustad muisutin murule (33, 74).

Urvastest üleskirjutatud laulus "Neiupõlv ja naiste-
põlv" öeldakse:

Kui ma saie kaaza kodu,
saie ma suo muru pÄhls,
mies ütél' muru mustas minnev,
kaaz kit't hsins kahrõ ollõv (29, 107).

Must mantel on mõisnikul või papil. Jüri kihelkonna laulus "Kust saks saapad saanud" küsitakse:

Kust sai kubjas kuus ssiga,
aidamees sai halli vati,
kilter Peeter kirju vásti,
kÄrnal Mart sai kÄimakuue,
vahimees sai valged püksid,
mõisaherra musta mantli ... (6, 441).

Setu laulus ütleb "Karske noormees":

Ei või, ei või, noori neiu, -
kÄsi kallis, ei või kumpi,
sõrme noore, ei või näppi,
suu armas, ei või anda,
inne kui papp paari pand,
mustal mäntlil kuulutas,
lajal mäntlil laulatas (29, 86).

Ka mure viib mõtted mustale. Karksi laulik ütleb laulus "Kurb laulik":

Muret mul musta härja võrra,
kahjut kige karja võrra (4, 162).

Setu laulik iseloomustab oma naisepõlve laulus "Taheta ei naiste tantsu":

NÜüd iks hooli ussõ pÄhLÄ,
murõ musta parrõ pÄhLÄ (29, 29).

Must vastandatult valgega moodustab aga väga laialt kasutatud antonüümilise sõnapaari, mida paljudel juhtudel on rakendatud ka parallelismivormelina. See stereotüüp võib vahetult liituda alliteratsioonivormeliga must muld, nagu näitab "Laula, laula, suukene!":

Küll saad siiski olla vaide,
kui saad alla musta mulla,
valge laudade vaheie,
kena kirstu keske'elie! (17, 21).

Kuusalu laulus "Ei lähe ilusale mehele" eelistab neiu musta meest valgele (ilusale):

Musta murjub tüädä tehä,
valge varjulda valatab,
kena kepsub kammarisse (33, 165).

Vanasõnana mõjuv värsiseade Kaarmast põhineb samale antonüümile:

Kenal mehel kerge käsi,
valgel mehel vali rusik,
must mees - tark mees (22, 190).

See sõnapaar esineb parallelismivormelina ka karjala rahvalauludes:

Miula oli mušta ruuna,
vaibu valgie hebone (37, 75).

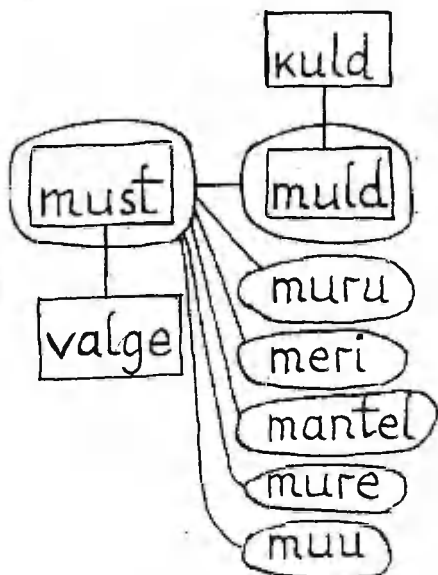
Antonüüm esineb rohkearvuliselt teisteski rahvaluule liikides. Üldtuntud kõnekäänuks on ei lausu musta ega valget (14, 279). Viljandist on noteeritud vanasõna "Seni must murrab tööd, kui valge ennast vaalib" (22, 149), Tõstamaalt "Küll aga valge ära sööb, mis must kokku paneb" (22, 89). Ka mõietatuetüübi struktuurile võib see stereotüüp rakiseks olla. Käsikivi tähendav soome mõistatus "Mustaa syöp, valkeet sittuu" on tuntud ka Eestis, peale selle veel läti, vene ja rootsi folklooris (3, 172). Teiseski soome mõistatuses esineb sama sõnapaar: "Musta härkä valkea kello kaulassa. - Pappi" (3, 173).

Nagu eelnevast näha, võidi alliteratsioonid või antonüüme vahendusel mustaga siduda mitmeid teisi sõnu nii tihedasti, et kujunesid aina uued vormelid. Kui peatuda veel stereotüübil must muld, ilmneb, et ka selle teine komponentsõna muld võib osutada muude stereotüüpidega seotuks. Rea näiteid võib tuua vanasõnadest ja mõistatustest, mille vormis on tunnuslikuks antonüümiline sõnapaar kuld - muld. Vainara vanasõna "Täna kuld, homme muld" esineb ka vadja ja soome rahvaluules (19, 146). "Muld on kallim kui kuld" (Helme, 22, 82). "Kaeva mulda, siis saad kulda" (Rõuge, 22, 82). "Lina läheb kullaks, vill mullaks" (Nanila, 22, 84). Vadja näide: "Kulta tunnub i mullassõ" (19, 145). Soome näide: "Hiiluu kulta mulla seljast" (19, 145). Nagu näitab rehe-

peksu tähendav soome mõistatus, võib see antonüümia kujun-
dada ka parallelismivormeli värsistatud sõnastuses:

Multa alla, multa piällä,
neissyt tanssi kullan piällä? (3, 172).

Alliteratsioonivormeli must muld komponentsõnade seo-
seid teiste stereotüüpidega võib kujutada skeemina:

Tuleb nentida, et sõnaühendivormelites on sõnu, mis on
komponentideks terves reas eri tüüpi stereotüüpides. Peab
eeldama, et ühe sellise sõna ümber koonduv stereotüüpide sa-
ri on mingil määral vastastikku seotud liikmetega tüpoloo-
giline tsükkel, mnemooniline ring lauliku stereotüüpiavara-
mus. Nii- või teistsugune teatavate sõnade või sõnapaaridega
seostuv stereotüüpide sari on nähtavasti igs võimeka lauli-
ku traditsioonitundmisele rajatud mälus olemas olnud. On
sõltunud muidugi mitmetest teguritest, milline ja kui suur
vormelivõrk ühel või teisel laulikul talletatud ja tarvita-
misvalmis oli: kohaliku traditsiooni omapärast, rahvaluule
levikufaasist, esitaja isikupärasest andekusest ja muust.

Rahvaluule elujõulises levikufaasis, kua improvisatsioon oli loomulik nähtua, ei piirdunud lauliku traditsioonitundmine ilmselt mitte ainult päheõpitud laulude hulgaga - sellele kaasnes atereotüüpiavaramu laulude sõnastamise tehnika aluse-na. Vormelihulk oli nii suur ja mitmekesine, selle kasutamise oskus suupärane, et regivärsivormi võidi valada mistahes mõttekäiku või tundevarjundit, võidi improviseerida. Rahvalaulutraditsiooni loomingulise kasutamise põhjalik käsitelu on mõeldamatu selle loomingu tehnilist alust - stereotüüpiat - tundmata.

Ki saa küll arvata, et kõigi sõnaühendite kõik näited oleksid omavahel geneetilises seoses. Mida avaram, kasutamise võimalustelt altim on vormel tähendussisult, mida rohkem on temast näiteid (variante); mida kaugemal lokaalselt need näited üksteisest on, seda enam tuleb eeldada kohalikku isetärrkamist, juhuslikku või ainukordset improvisatsiooni. Sel juhul on stereotüüpia näiline, tüpoloogiliselt eksisteerimatu - või tuleb ühisjoonte, samase vormiloomingu põhjuste otsimisel siirduda teistele, mittefolkloorsetele tasanditele: psühholoogiliste ja keeleliste eelduste juurde. Vormelite tegelikku tüpoloogilist funktsioneerimist stereotüüpiana saab tõendada konkreetsete, detailsete uurimuste kaudu. Stereotüüpiat saab suurel määral tõenäoseks pidada, kui tegemist on rohkete näidetega sisult lähedastest lauludest ühe lauliku. lähedaste laulikute või lokaalselt kitsama lauluala aineses.

Belkäsitletud alliteratsioonivormeli näidete- ja seosterohkus põhineb sõnade (must, muld) sisulisele avarusele, kasutamisevajaduste ja -võimaluste suurele hulgale. On ju väga palju võimalusi, kus üht või teist neist on vaja või saab kasutada; otselele tähendusele lisandub veel kujundiliste tähenduste hulk. Parallelismivormelitest võiks kärrmiselt laia esinemusega märkida sõnapaari isa - ema. Pärnu laulus "Hiline" on see nii:

Isa mind hüüdis hiljukeseks,
ema enneaeguseksi,
muu pere munarebuksi (17, 73).

Kuusalu laulus "Millal saan omile?":

Mil lään mina isäle,
mil lään mina emäle,

millal viieren vendadele,
millal uerudan uele? (33, 58).

Rõngu õitsilaulus:

Esa minu eitei tõreli,
emä kšak kotun magede (5, 46).

Kuusalust on ka vanasõnana kasutatud värsipaar:

Isa külmä pohjatuuli,
ema helejmä pšiväpaiste (22, 170).

Teine selline pärineb Kullamaalt:

Pool vaest isata,
Üsnavaene emata (22, 171).

Vadja pulmalaulus:

Isä kuttsu kullõssi,
maama ehto lahzõssi (2, 46).

Vadja ja karjala vanasõnades: "Ema vits on villane,
aga isa vits on karvane" (19, 84).

Karjala rahvalaulus:

Oi on tuatto taivahaine,
muamo muahine jumala (37, 171).

Stereotüüp esineb ka mordva rahvalauludes (18, 53), aga ka vene böliinades:

Воспомл-воскормил не отец, не мать,
не отец, не мать, не брат, не сестра (43,280).

Juhusliku paralleeli võib leida aga isegi kaugel ai-
nu rahva folkloorist (38, 74).

Vormelil isa-ema võiks eeldada globaalset esinemisala. See võib patriarhaalse perekonna kujunemisest ja kordustele ning paralleelismidele tuginevast mõtte- ning väljendusviisist peale eri maade rahvaste kõnepruugis ja folklooris am-
must ajast juurdunud olla. Eesti regiväreis moodustab ta igatahes üliproduktiivse vormeli, mille avaldumisvorme on lugematult palju.

Kui suur osa saab laulude sõnastamisel olla stereotüü-
pidel, ilmneb eriti hästi setu rahvalauludes, kus regivär-
sivorm elavas traditsioonis kõige paremini on säilinud. Vär-
sisisesed vormelid pole siin üksnes juhuslikuks laulutäi-

teks, väikeseks interpolatsiooniks, siirdefunktsiooni või tüüpilise situatsiooni märkimiseks, vaid võivad saada teemaatiliseks aluseks ulatuslikult arendatud improviseeritud motiivile. Kinnitagu seda järgnev näide Anne Vabarna loominguist.

Regivärsis on väga produktiivne paralleelismivormel päike - kuu. Karksi laul "Poiss tõuseb neiude juurest" algab nii:

Päe tõussi, kuu tõussi,
päe tõus' Pärnu lähteesta,
kuu tõus' Kura jõesta -
kustes tõussi meie velle? (34, 259).

Vadja pulmalaulus:

Tere, kuu, tere, päike,
tere, kuu kumamast,
tere, päike paistmast! (2, 54).

Anne Vabarna on seda stereotüüpi kasutanud ja arendanud improviseerimises "Kitu- ja armulaul austõt seltsimisi ministrele", kus ta tänab ministrit temale personaalpensiooni määramise eest (RKM II 173, 387/8):

No kuulõks Sa, mesine ministre,
armuline rahaandja!
Sinno jõvva, i ks kuige tennäädä,
jõvva, i kuige kumardada.
Sinno tennäks ma õdangu ilda,
vana, hummõngo varra.

Sis iks ma kuulõ kumarda,
pääks'o pääväle pallõ.
Kuu kääseks üle kuningide,
päiv üle päälükide.
Sis kääseks kuu ti kodo,
taivatähe' tandsõ lüümä.
Sa olõt iks viil kuust kulusap,
targõp taivatähist.
Kulla saa, i ma minnä kuu mano,
pääks'o päävää veere mano,
kulla taha, ks ma minnä ti kodo,
meelimar'a ti majja.

Setu improvisatsioonid põhinevad sageli stereotüüpia, eriti väraisiaeste vormelite rohkele kasutamisele. Mõnigi kord ehitab laulik kogu arenduse stereotüüpialõhlide reale, juhtides oma mõtte värss-värsilt eesmärgile. Seejuures võib ilmned stereotüüpia üllatavalt julgeid ja leidlikke, aga ka kohmakaid, puudulikke või anakronistlikke rakendusi. Eelnenud näide A. Vabarna loomingust pärineb tema vanaast elajärgust. Et laulikul improviseerimiskunst juba noorema selge oli, tuleb ilmsiks järgnevast katkendist, mis on pärit temalt tehtud esimeste üleskirjutuste hulgast. Kui suurlauliku avastaja A. O. Väisänen temaga 1923. a. suvel kohtus, kaebas Anne lauluvormis, et ta ei pääsenud eelmisel suvel Petseris peetud laulupeol suurte lauluemade Miko Ode, Hilina Taarka jt. kõrval esinema (8, 26):

Ka koh õks mul om süä haigõ,
 süä_{ks} haigõ, meeli paha -
 lää_i mul meelest mastõh,
 lää_i süvveh süämest:
 5 olli_{ks} ma latsi laululinõ,
 ime-ks-kana ilolinõ,
 sääl ma tahtsõ laulu laulda',
 tahtsõ kulla kul'atõlla,
 hot' ma mõieta_i kirvõkirjäh,
 10 tunnõ_i ravvarsamatut,
 sõna' olli' mul sõglaga' üsäh,
 laulu' olli' mul langaga' kaalah,
 naanu' ma sõglast sõiratsmma,
 maalõ laskma langa päält.
 15 Ega mul lasta_{as}, latsõl, laulda',
 inemisel õks ilotõlla'.
 Eski' olli' latsõ' laululiasõ',
 olli' naase' nal'alisõ'.
 Kõll õka ma kuuknu' kunigilõ,
 20 mina_{ks} laulnu' ministrilõ.
 Kõll õks sis kuninga' kullõlnu',
 a ku minno herräh' himostanu'.

Laulik on alustanud laialt levinud stereotüüpse, kurvastamist väljendava värsipaariga, mis põhineb paralleelismivormelile süda - meel (vrd. 29, 286). See vormel kordub

Järgmise värsipaaria, millega rõhutatakse kurvastuse suu-
rust, siia haakub ühtlasi stereotüüpne värs, mis põhineb
alliteratsioonivormelile sõõma - süda (vrd. 29, 119). 5. ja
6. värs põhinevad setu laulude sagedastele paralleelismor-
melitele laps - emakana ja laul - ilu. Ka 7. ja 8. vär-
si lauima - kulutama on paljulevinud stereotüüp. 9. ja 10.
värsis, millega laulik avaldab, et ta on kirjaoskamatu, on
ta kasutanud värsipaari müütilisest laulust "Imeline koda"
(28, 125). Järgneb motiiv, mis näib pärinevat "Ilulaulust",
võib esineda ka stereotüüpsena, nagu näiteks laulus "Lau-
likneiu" (29, 23). Värsse 15 - 18 täidab tikand (osalt juba
samas kasutatud) vormelitest, ka 19. - 20. värsi stereotüüp
kuukma - laulma kujutab endast sageli esinevat paralleelis-
mivormelit (29, 22). Ka viimaste värside kuningas - härra
esineb teisteski lauludes. Nõnda on laulik kogu 22-värsili-
se laulukese loonud üksnes stereotüüpide lükkimise ja põ-
imise teel.

Kas setu laulude stereotüüpiarohkus ei kehti mutatis mu-
tandis kogu eesti regivärsilise lüürika suhtes võrreldava-
na?

Käesoleva väikese stereotüüpiakäsitluse lõpuks peatu-
gem ved ühel huvitaval probleemil: kas ja kuidas on Kreutz-
wald stereotüüpiat rakendanud "Kalevipoja" koostamisel? On
ta kasutanud rahvalaulikutele omast tehnikat sõnastuse im-
proviseerimisel?

Nagu teada, puhkes poleemika eepose rahvaehtsuse küsi-
muses juba teose ilmudes. Sellele poleemikale on punkti
pannud V. Pino oma detailse uurimusega, mille kokkuvõttena
ta on avaldanud registri rahvaehtsatest värsidest "Kalevi-
pojas" (11, 240). Selle registri ühikuks on värs, paljude-
le stereotüüpsetele värsidele on viidatud ka tekstile kaas-
nevates joonealustes kommentaarides. Kreutzwaldi teksti kõr-
vutamisel rahvalaulude värside ja motiividega on ilmekalt
esile toodud eepose autori suur ja rohkete õnnestumistega
töö teose loomisel. Näib siiski, et värsisisese stereotüü-
pia analüüsimine eeposes võimaldab seda ülevaadet täiendada
ja täpsustada. Võtkem üks pisteline näide. Alliteratsioonil-
ine sõnapaar guru - guld esineb eeposes neljal korral. Esit-
teks II loos, kus kujutatakse, kuidas Linda Kalevi matab (10,
98):

Muru kasvis mulla peale,
Aruheina haua peale,
Kasteheina kaela peale,
Punalilled palge peale,
Sinililled silmadele,
Kullerkupud kulmudele.

Teiseks esineb see VII loos, kus Kalevipoeg käib isa haulal. Kalev vastab pojale, et ta ei või tõusta, sest

Muru kasvand peale mulla,
Aruheina peale haua,
Sammal kasvand peale kalju,
Sinililled silma peale,
Angervaksad jalgadele (10, 178).

Kolmandaks leiame sõnapaari XIV loost, põrguõue kujutusest (10, 284):

Siis nad pessid õue peale,
Kus ei muru ega mulda.
Maa oli selge rahane,
Tänav teeda taalderista.

Neljandaks on sõnapaar XX loos. Sõja eel matab Kalevipoeg varanduse peidupaika ja loitsib:

Muru põue, mulla alla,
Sõmerliiva lihtinessa,
Savisilla sügavale
Matan maruka magusa ... (10, 376).

Kaks esimest näidet on ülekanDED rahvalaulust "Ema haulal", kaks viimast aga Kreutzwaldi looming. Sõnapaari kasutamine viimastes näidetes on kahtlemata õnnestunud, sõnastuses sisulist eesmärki täitev. Kui võrrelda seda alliteratsioonivormelite rakendustega rahvalaulikute poolt eelnenud näidete põhjal, võib täheldada, et põhimõttelist erinevust Kreutzwaldi töö ja rahvalaulikute esitusviisi vahel pole. Võis muidugi olla nii, et need värsid lõi autor tervikutena päris iseseisvalt, toetumata mingi rahvalauluvärsi eeskujule, kuid võis olla ka nii, et tal neid värsse luues mingi muru või mulda sisaldav rahvalauluvärs meenus (võib-olla sama, mis on laulus "Ema haulal") ja ta siis rahvalaulikute kombel sellest mõjustatuna tuletas konkreetsema vär-

sikuju. Viimase võimaluse puhul olekski ta siis kasutanud sõnapaari stereotüüpsena, nagu seda on teinud rahvalaulikud. Esialgsete vaatluste põhjal tundubki, et Kreutzwald on vallanud rahvalaulikutele omast stereotüüpiatehnikat (seda tõendavad paljud värsside ja motiivide ülekanded, mis V. Pino poolt on märgitud) ja tema arvamus enesest kui ehtsa rahvalaulikuga võrdsest on sel alusel suurel määral õigustatud. Kuivõrd see on paikapidav, peaks selguma edaspidises uurimistöös "Kalevipoja" stereotüüpiat alal.

Kõigi eelnenud vaatluste kokkuvõtteks tuleks märkida järgmist.

1. Regivärsiliste rahvalaulude tüpologia määramine on keerukas ülesanne, kuid esmajärguliselt vajalik laulude analüüsimisel, korraldamisel ja väljaandmisel. Tüüpide omapära tabamine on mõeldav stereotüüpsete, rohkem kui ühes tüübis esinevate samaste värsside või lauluosade väljaselgitamise läbi. Regivärsi stereotüüpias on stereotüüpsete värsside kõrval suur osa värsist väiksematel ühikutel - sõnapaaridel ja sõnaühenditel, eriti alliteratsiooni- ja paralleelismivormelitel.

2. Sõnapaaride stereotüüpiatraditsioon avaldub rahvaluules viiel tasandil: 1) ühe lauliku lauluvaras; 2) lokaaltraditsiooniga seotud laulikute repertuaaris (näit. kihelkondlikus ulatuses); 3) kogu rahva laulukultuuri ulatuses; 4) keelelt lähedaste hõimurahvaste repertuaaris; 5) rahvusvahelises ulatuses.

3. Sõnapaaride stereotüüpiat seob rahvalaulude ja rahvaluule eri liike. Regivärsile omaseid sõnapaare leidub oht-rasti vanasõnades ja mõistatustes.

4. Alliteratsiooni- ja paralleelismivormelitel on suur sisuline, vormiline ja mnemooniline tähendus. Vormeli stereotüüpiamäär, tema rakendamise sagedus, leviku ulatus ja tõhusus sõltuvad vormeli sisulisest ja vormilisest iseloomust. On vormeleid, mis kasutusvõimalustelt on peaaegu universaalsed (must muld, isa-ema). Stereotüüpne sõnapaar ei määra automaatselt geneetilist seost: peab arvestama ka tekevoimalust generatio spontanea. Mida kitsam on kasutussfäär (ühe lauliku repertuaar või ühe lokaaltraditsiooni piirid), seda tõenäosem on stereotüüpiat.

5. Regivärsilise rahvalaulu tüpologia põhineb tüübi-

omaste värsside väljaselgitamisele. Täpne ja ammendav tüpologia on mõeldav vaid stereotüüpsete sõnapaaride täieliku registri vahendusel.

6. Rahvalaulu põhjalikuks analüüsimiseks ei piisa ühe teksti detailsest vaatlusest. Igas tekstis avaldub stiili-traditsioon, selles aga on suur osa stereotüüpial.

7. Stereotüüpia, eriti sõnapaaride analüüs on võtmeks laulikute loomingutehnika juurde, võimaldades täpsemalt määrata traditsiooni ja improvisatsiooni suhet, seega ka lauliku loomingulist omapära ja vaimset suurust. Mida paremini on elav rahvaluuletraditsioon säilinud, mida aktiivsemalt seda kasutatakse, seda suurem on stereotüüpia osatähtsus. Eriti suur on see laululiikides, kus ilmneb vajadusi otseks improviseerimiseks. Suurlaulik Anne Vabarna improvisatsioonides on sageli valdav osa stereotüüpial, päris originaalsete mõtete avaldamisel järgneb sõnapaaride kasutamine värss-värsilt pika lauluosa ulatuses. Andeka rahvalauliku mälus näib iga sõna jaoks valmis olevat selle alliteratsiooniline või paralleelne vast.

8. Laulikute loomingutehnikat - stereotüüpsete sõnapaaride rakendamist võib täheldada ka Kreutzwaldi loomingu - eeposes "Kalevipoeg".

9. Ammendava regivärsitüpoloogia algühikuks ei piisa värsist, algühikuks on sõna.

K a s u t a t u d k i r j a n d u s

1. A a v i k , J. Valik eesti rahvalaule. Tartu, 1919.
2. A r i s t e , P. Vadjalaste laule. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 3. Tallinn, 1960.
3. Arvoitukset. Toimittaneet Leea Wirtanen, Annikki Kailola-Eregenhøj, Aarre Nyman. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 330. Pieksämäki, 1977.
4. Eesti rahvalaulud. Antoloogia. I köide. 1. vihk. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn, 1969.

5. Eesti rahvalaulud. Antoloogia. II köide. 1. vihk. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn, 1970.
6. Eesti rahvalaulud. Antoloogia. II köide. 2. vihk. Tallinn, 1970.
7. K a i v o l a - B r e g e n h ö j , A. Formula Analysis as a Method of Classifying Riddles. Studia Fennica 17. Finnish Folkloristics 1. Helsinki, 1974.
8. Kodotulo'. Seto lugomiku II osa. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused XI. Tartu, 1924.
9. K o l k , U. Värsisisesed vormelid eesti regivärsilises rahvalaulus. Töid filoloogia alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 117. Tartu, 1962.
10. K r e u t z w a l d , Fr. R. Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega I. Tallinn, 1961.
11. K r e u t z w a l d , Fr. R. Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega II. Tallinn, 1963.
12. K r e u t z w a l d , Fr. R. Teateid rahvalauludest Pihkva kubermangus asuvate eestlaste juures. Maa-ilm ja mõnda. Tallinn, 1953.
13. K õ i v a , O. Kihnu rahvalaulikutest. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 159. Tartu, 1964.
14. L a u g a s t e , E. Eesti rahvaluule. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn, 1977.
15. L a u g a s t e , E. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte. Tallinn, 1963.
16. L a u g a s t e , E. Sõnaalguline ja sisealliteratsioon eesti rahvalauludes. Eesti rahvalaulu struktuur ja kujundid I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 234. Tartu, 1969.
17. L a u g a s t e , E. Valimik eesti rahvalaule. Tallinn, 1948.
18. Leegajused. Soome-ugri rahvaste laule. Koostanud U. Kolk, R. Ritsing, A. Valmet. "Loomingu" raamatukogu 29/30 (661/662). Tallinn, 1970.
19. M ä l k , V. Vadja vanasõnad eesti, soome, karjala ja vene vastetega. Tallinn, 1976.

20. N e n o l a - K a l l i o , A. Itkuvirsien henkilönnimitysten typologiaa. Sananjalka 14. Turku, 1972.
21. N i e m i , A. R. Runontutkimuksemme metodista. Kalevalaseuran Vuoeikirja 9. Porvoo, 1929.
22. N o r m a n n , E. Valimik eesti vanasõnu. Tallinn, 1955.
23. P e e g e l , J. Hobuse sünonüümikast eesti regivärsides. Emakeele Seltsi aastaraamat 17. Tallinn, 1971, lk. 71.
24. P i n o , V. Laulurühms "Kubjas ja teomees" tüpoloogilistest suhetest. Eesti rahvaluulest. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1964, lk. 35.
25. R e l a n d e r , O. Kuvakielestä vanhemmassa suomalaisessa lyyrillisessä kansanrunoudessa. "Suomi". Kolmas Jakso. 8 Osa. Helsingissä, 1894.
26. S a a r e s t e , A. Valitud eesti rahvalaulud. Tallinn, 1922.
27. S a l m i n e n , V. Suomalaisten muinaisrunojen historia I. Helsinki, 1934.
28. Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega, välja annud Dr. Jakob Hurt. Esimene köide. Helsingi, 1904.
29. Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega, välja annud Dr. Jakob Hurt. Teine köide. Helsingi, 1905.
30. S e t ä l ä , E. N. Sammon arvoitus. Helsinki, 1932.
31. Suomen kirjallisuus I. Kirjoittamaton kirjallisuus. Toimittaja Matti Kuusi. Helsinki-Keuruu, 1963.
32. T e d r e , Ü. Stereotüüpsest Karksi rahvalauludes. Eesti rahvaluulest. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1964, lk. 52.
33. Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Toimetanud Herbert Tampere. Tallinn, 1938.
34. Vana Kannel IV. Karksi vanad rahvalaulud I. Toimetanud Herbert Tampere. Tartu, 1941.

35. А н и к и н В. П. Фольклор как коллективное творчество народа. Учебное пособие по спецкурсу для студентов-заочников филологических факультетов государственных университетов. М., 1969.
36. Былины севера. Том первый. Мезень и Печора. Записи, вступительная статья и комментарии А. М. Астаховой. М.-Л., 1938.
37. Карельские народные песни. Карельский филиал Академии наук СССР. Институт языка, литературы и истории. М., 1962.
38. Н е в с к и й Н. А. Айнский фольклор. Москва, 1972.
39. Онежские былины записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года. Том первый. М.-Л., 1949.
40. П у т и л о в Б. Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Л., 1976.
41. У х о в П. Д. Атрибуции русских былин. М., 1970.
42. Ч и ч е р о в В. Вопросы теории и истории народного творчества. М., 1959.
43. Ш т о к м а р М. П. Исследования в области русского народного стихосложения. М., 1952.

О СТЕРЕОТИПНОСТИ АЛЛИТЕРАЦИОННОГО СТИХА

У. Коэль

Резюме

1. Типологизация аллитерационных народных песен — сложное дело, однако она в первую очередь необходима при их анализе, упорядочении и издании. Постичь своеобразие типов представляется возможным путем выяснения стереотипных, встречающихся более чем в одном типе тождественных стихов или частей песен. Наряду со стереотипными стихами в стереотипности аллитерационных стихов большую роль имеют и меньшие единицы, такие как пары слов, сочетания слов, в частности, аллитерационные формулы, а также формулы параллелизма.

2. Традиция стереотипности пар слов в народной поэзии выражается на пяти уровнях: 1) в песенном репертуаре одного певца; 2) в репертуаре, связанном с общими местными традициями певцов (напр., в пределах прихода); 3) в пределах песенной культуры всего народа; 4) в репертуаре родственных по языку народов; 5) в интернациональных пределах.

3. Стереотипность пар слов связывает в одно целое отдельные виды народных песен и народной поэзии. Пары слов, свойственные аллитерационным стихам, обильно встречаются в пословицах и загадках.

4. Формулы аллитерации, а также параллелизма имеют большую смысловую, формовую и мнемоническую значимость. Степень стереотипности формулы, частотность ее применения, пределы распространения, действенность — все это зависит от смыслового и форменного характера формулы. Есть формулы почти универсальные по возможностям их применения (черная земля, отец-мать). Стереотипная пара слов автоматически не определяет генетическую связь: необходимо учесть и возможность возникновения способом *generatio spontanea*. Чем уже сфера применения (репертуар одного певца или пределы одной местной традиции), тем правдоподобнее генетическая связь стереотипии.

5. Типология аллитерационных народных песен основывается на определении типобразных стихов. Подробная, исчерпыва-

ющая типология мыслима только при наличии полного регистра стереотипных пар слов.

6. Для основательного анализа народной песни недостаточно рассмотреть детально только один текст. Стилевая традиция проявляется в любом тексте, но большую роль в ней играет стереотипность.

7. Анализ стереотипии, в частности, у пар слов является ключом к пониманию творческой техники певцов, дает возможность точно установить взаимоотношения традиции и импровизации, а тем самым и определить творческое лицо певца, его духовное величие. Чем лучше сохранилась живая традиция народной поэзии, чем чаще она активно претворяется в жизнь, тем более важна роль стереотипии. Это особенно касается тех видов песен, в которых обнаруживается необходимость импровизации. В импровизациях прославившейся народной сказительницы Анне Вабарна нередко преобладающую часть составляет стереотипия: вслед за высказыванием оригинальных мыслей следует использование пар слов, и так стих за стихом в пределах длинной части всей песни. В уме талантливого певца для каждого слова как бы наготове его аллитерационное или параллелистическое соответствие.

8. Творческий прием певцов - применение стереотипных пар слов можно наблюдать и в национальном эпосе Крейцвальда "Калевипоэг".

9. Основной единицей исчерпывающей типологии аллитерационных стихов служит не стих - этого недостаточно, - ея является слово.